

ELSŐ RÉSZ.

Az unitarizmus előtti kereszténység.

I. FEJEZET.

A vallás, mint örökség.

Vallásos hitünk, mint ennek a könyvnek a címe is jelzi, örökség. Nem mi formáltuk ki magunknak. Nagyon sokan közülünk még csak nem is magunk választottuk azt, hanem születésünkkel kaptuk, mint drága örökséget, melyet őseink őriztek meg és hagytak hátra számunkra. Természetesen többnek is kell lennie, mint csupán csak örökségnek. Ha életet adó erővé akar lenni, akkor a következő három alap-elemet kellene magában foglalnia: 1. egy-egy nagy gondolat iránti teljes meggyőződést, 2. valami szent és személyes élményt, mely lelkünk legmélyebb részéig hat el és 3. mindennek fölött olyan életmódot, amely Isten gyermekeihez illik. És mégis ezekről a dolgokról sem mondhatjuk azt, hogy ezek csak a mi dolgaink, amelyeket magunknak kell megszerezniünk. Mert meggyőződéseinket jórésztben nevelőinktől kaptuk, élményeinket mások segítettek kifejleszteni és megmagyarázni, életmódunk pedig szintén mások nevelő munkájának az eredménye. Nem is beszélve arról, hogy igen-igen sok ember számára a vallás csupán csak örökség és semmi más. Valami hagyomány, amely az ősöktől származik és nem a személyes meggyőződés, élmény, vagy életelv következménye. Még az ilyen vallásosság is sokat számít azonban az emberi életben.

Ha tehát vallásunk kisebb, vagy nagyobb mértékben a mult hagyománya, meg kell ismernünk történetét, mert csak így tudjuk értékelni azt a maga tökéletességében. Vallásunkat jobban tudjuk értékelni, ha látjuk, hogy őseinknek mennyi szenvedésébe, fáradtságába és hősiességébe került az, amit mi készen kaptunk tőlük; ha megismerkedünk azokkal a gondolkozókkal, akik vallásunk kérdései felől töprengtek, az apostolok-

kal, akik egész életüket hitünk terjesztésére fordították, a szentekkel, akik viselkedésükkel szentté tették magukat az eseményeket is; e hitvallókat, akik üldöztetést és háborgattatást, mindent készek voltak elviselni; a vértanuk nemes seregével, akik inkább meghaltak, sem mint hogy hűtlenek legyenek hozzá. Vallásunk értelme és hogy mibe került annak fenntartása, ez az a két szempont, amelyeket e könyv címe: „A mi unitárius örökségünk” magával hoz és ezeket próbáljuk meg történetünk folyamán mindig szem előtt tartani.

Ezek a szempontok már ismerősek előttünk nemzeti történelmünkben. Mint polgárok, (szerző az Amerikai Egyesült-Államok polgára!) bizonyára elégedettek vagyunk szülőföldünkkel úgy, amint van. Ha azonban megismerkedünk hazánk történelmével, ha látjuk, hogyan fáradoztak atyáink a puszták meghódításával, hogyan harcoltak és véreztek, hogy hazánkat szabaddá tegyék, hogyan fejlesztették intézményeinket s aztán hogyan védelmezték ellenségei ellen, egyszóval, ha látjuk, hogy őseink mennyi hősiességet mutattak a múltban és hogy mit hagytak meg gyermekeik, utódaik számára, akkor mi is egyszerre másképpen nézünk hazánkra, megértjük, mit jelent az a szabadság, melynek részesei vagyunk, szeretni kezdjük ezt a földet s úgy érezzük, hogy alkalomadtán mi is szívesen szenvednénk, sőt meg is halnánk érte; de mindesetre meg fogunk tenni mindent, hogy ezt a földet továbbra is a szabadság és az igazság hazájává tegyük.

Hasonlóképpen vagyunk azzal az örökséggel, amelyet vallásunkban kaptunk. Lehet, hogy egyszerűen csak bele-születtünk és teljesen magától értetődőnek tűnt az föl előttünk. Lehet, hogy sohasem kellett küzdenünk vallásunk szabadságáért, nem kellett szenvednünk és áldozatokat hoznunk megtartásáért sem. Ha azonban megismerkedünk történelmével s látjuk, hogy a korábbi nemzedékek hány országban, hány századon át küzdöttek, szenvedtek és áldoztak s (nem is csak néhány esetben) meg is haltak hitükért és hogy boldogabb időkben milyen komolyan és milyen odaadással munkálkodtak ennek a hitnek tisztábbá, észszerűbbé s ugyanakkor minél megihletőbbé való tételén, — akkor bizonyára jobban fogjuk tudni értékelni hitünket, hűbbek tudunk lenni hozzá, mint eddig s meg fogjuk becsülni azt a szabadságot, amelyet számunkra mindig kész nyújtani.

Mert ez a leírás egyre haladó mozgalom története kíván

lenni, mely tökéletes szabadságot akar biztosítani a vallásban; a gondolatnak és a beszédnek olyan szabadságát, melyet a múltban csak óriási erőfeszítésekkel és sokszor olyan áron tudtak biztosítani, amilyent ma már egyikünknek sem kell hitünkért fizetnie. Ez a történelem gazdag szentekben és látnokokban, hősekben és vértanukban s telve van olyan cselekedetekkel, amelyek felpezsdítik a vért az olvasóban. Vallásunk gyökerei természetesen a legkorábbi keresztény időkig mennek vissza, mert az első 15 század történetének, mikor még a keresztény egyház nem oszlott felekezetekre, minden dicsősége és ragyogása az egész kereszténységé ma is. Mint vallásos szervezetazonban alig négy évszázadra tekinthet vissza az unitarizmus s tulajdonképpen a protestáns reformáció korai időszakában keletkezik.

Hitünk fejlődésének történetét végig fogjuk kísélni ezen a négy századon, de nem fogunk megelégedni a tények egyszerű összegyűjtésével. Ezeknek a tényeknek a puszta ismerete nem sokat jelentene, ha ugyanakkor nem értékelnénk is azokat, s nem próbálnók megérteni, mit jelentenek azok számunkra itt és ma, és hogy milyen kötelességeket rónak ennek a drága örökségnek mai birtokosaira. Amint egy őskeresztény író írja (Zsidók XI. 39—40.), meg kell értenünk, hogy ámbár hitünk hősei tanubizonyságot tettek az ő napjaikban, Isten reánk is szent kötelességet ró, hogy folytassuk és befejezzük munkájukat, mert nélkülünk az nem lehet tökéletessé.

II. FEJEZET.

Az Új-testamentum vallása.

Az az általános nézet az unitarizmusról, hogy az az Isten egyszemélyűségére (ellentétben a szentháromság-hívők három személyű-egy-Istenével) és az ezzel szoros összefüggésben álló, Jézus embervoltára épített, hit-elvek rendszere. Azok az unitáriusok azonban, akik mozgalmunkat jobban ismerik, a fenti két hittételnek kevesebb fontosságot tulajdonítanak s inkább olyan vallásos alapelvekre helyezik a hangsúlyt, amelyek a szabadság és az észszerűség körül csoportosulnak. Tény az, hogy a történelem bizonyossága szerint először a fenti két hittétel alakult ki s a legtöbb hit-vita ezek körül folyt le s ezek voltak okai a sok százados üldöztetésnek is, viszont majdnem a kez-

dettől fogva az unitáriusok mindig nagy súlyt helyeztek a vallás-szabadság és az észszerűség jogaira a vallásban és minél tovább haladt ez a mozgalom, a hangsúly mindinkább áttolódott a hit-tételekről ezekre az alapvető elvekre. Ilyenformán tehát, ámbár egész tanulmányunk alatt szem előtt kell tartanunk azokat a hittételeket, melyeket ez a mozgalom kitermelt, ugyanakkor nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy az unitarizmus lényegében véve fejlődő mozgalom, az észszerűségnek és a szabadságnak a vallásban való minél tökéletesebb megvalósítása felé.

A modern unitarizmus története, amint már mondtuk, a protestáns reformáció korai szakaszával kezdődik. Vagyis, az unitárius gondolat meg nem szakadó fejlődését csak ettől az időponttól kísérhetjük figyelemmel. Viszont gyakran állították már, hogy az unitarizmus egyszerűen visszatérés az orthodox kereszténység meghamisított dogmáitól, az Új-testamentum tiszta vallásához. Ezt az állítást oly gyakran fogjuk látni történelmünkben, hogy érdemes már most foglalkoznunk azzal, vajjon igaz-e, vagy nem. Minthogy az unitarizmus a XVI.-ik századtól kezdve sokszor tiltakozott azok ellen a dogmák ellen, melyeket a kereszténység orthodoxnak nevez, meg kell próbálnunk felfedezni azt is, hogy vajjon melyek azok a dogmák, amelyeket atyáink sokszor életük kockáztatásával is elleneztek és tagadtak és hogy miképp fejlődtek ki azok Jézus és tanítványai egyszerű vallásából. Ha megértjük ezeket, akkor igazságosan tudunk majd ítélkezni is felőlük. Ma már minden egyes fejlődési fokát ismerjük annak a folyamatnak, amely 5, vagy 6 századon át a hegyi beszéd és a parabolák egyszerű vallásosságából lassanként kifejlesztette a niceai és az áthánáziuszi hitvallások szövevényes dogmáit. Ezt fogjuk tehát mindenek előtt röviden feltárni.

Ha meg akarjuk tudni, hogy mit tanított Jézus és legelső tanítványainak köre, az első három evangéliumhoz kell fordulnunk. Ezeket valószínűleg 70 és 100 között írták Krisztus után, vagyis Krisztus halála után az első és második nemzedék életében. Ilyenformán abból az időből származnak ezek, amikor ez az egyszerű hit lassanként változáson kezdett átmenni és amikor az a hosszú folyamat indult meg, amely a szentháromság és Krisztus istensége dogmaiban ért véget. Ugyanakkor azonban ezek az evangéliumok sok részletet tartalmaznak a korábbi és sokkal egyszerűbb hitből is, mely Jézus idejében született meg. Először ezekkel fogunk foglalkozni.

Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy a három első evangéliumban nyoma sincs a szentháromság dogmájának.¹ Ez a dogma Jézus, vagy bármelyik korabeli zsidó számára istenkáromlásnak tünt volna föl, mert nemzeti megaláztatásuk hosszú századai alatt egyetlen meggyőződés sem égetődött bele jobban a zsidó nép lelkébe, mint az Isten abszolút és vitathatatlan egységének a hite. Egészen a mai napig a zsidók számára a kereszténység elfogadását mindig az tette teljesen lehetetlenné, hogy a szentháromság dogmája nézetük szerint valóságuknak alapkövét aknázza alá.² Ezekben az evangéliumokban Jézus úgy jelenik meg, mint messiás. Mint egy ember, akit Isten valami magasztos feladat elvégzésére küldött el, felruházva őt felsőbbrendű erővel, aki azonban ugyanakkor függött Istentől, elismerte magáról, hogy ő nem olyan jó, mint az Isten, hogy tudásban, tekintélyben és hatalomban korlátozott.³ Ez a hit sokáig tovább élt a zsidó keresztények szektájában, az ebioniták néven ismert felekezetben. Ezek korán elváltak a keresztény egyház többi részétől és elkülönült életet éltek a Jordántól keletre, de még az ötödik században is megtartották eredeti hitüket Isten egységét, Jézus tiszta embervoltát és természetes születését illetően.

Amikor Pál apostol írásaihoz fordulunk, Jézus halála után egy rövid nemzedékkel, úgy találjuk, hogy a Jézusra vonatkozó emez egyszerű és természetes vélekedés lassanként már kezd megváltozni. Azokban a levelekben, amelyek Pál nevét viselik, (néhányukat ezek közül kétségtelenül utánna írták, bár többé-kevésbé megtartották az ő gondolkozás módját), s melyek 53 és 64 között s részben később keletkeztek, Jézus alakját már a multban kissé elmosódottnak találjuk, Pál és keresztény társai tiszteletteljes szeretetében azonban, habár kevésbé éles, de annál nagyvonalúbb képekben jelenik az meg. Néha még a levelekben is embernek nevezik Jézust, de már gyakrabban Úrnak. Úgy beszélnek róla, mint aki az égből küldetett, ahol Istennel együtt élt a világ teremtése előtt. Isten a világot Jé-

¹ Az a vers (Máté XXVIII. 19), mely leginkább a szentháromságra vonatkozónak látszik lenni, valószínűleg későbbi betoldás. Ettől eltekintve is azonban, ez a vers sem állítja, hogy a felsorolt Atya, Fiú és Szentlélek mindegyike isten s még kevésbé, hogy ez a három — egy.

² Ugyanezt emlegetik mindig a mohamedánok is, mint kereszténnyé levésük főakadályát.

³ L. Márk XIV. 36. XV. 34, X. 18, XIII. 32, X. 40, VI. 3.

zus által teremtette ez írások szerint és bizonyos szempontból már isteni természetet tulajdonítanak neki, bár még mindig elismerik, hogy Istennek alá volt vetve.¹

A negyedik evangéliumban, mely János nevét viseli, de amelyről ma már az a vélekedés, hogy nála későbbben írták, körülbelül 125 körül Krisztus után, Krisztusról még az előbbinél is magasztosabb nézeteket találunk. Itt már arról beszél az író, hogy Krisztus maga volt az ige, vagy „Logos” s minthogy ez a kifejezés a Jézusra vonatkozó dogmák kifejlődésében később nagy szerepet játszik, itt meg kell állnunk kissé, hogy megmagyarázzuk azt. Ez az eszme valahogy ilyenformán fejlődött ki: az első század bölcselői Istent úgy fogták föl, mint aki annyira tökéletes és szent s annyira fölötte áll ennek a tökéletlen és bűnös világnak, hogy lehetetlen elképzelni az ő közvetlen összeköttetését akár a teremtett világgal, akár az emberekkel. Philo azonban, az alexandriai zsidó filozófus, fölfedezett az Ó-testamentumban olyan helyeket, amelyek egy megszemélyesített bölcsességre, Igére, vagy Logosra látszottak vonatkozni, mint amely által Isten megteremtette a világot és érintkezett az emberekkel.² Ez a Logos kitűnően látszott áthidalni azt a nagy szakadékot, amely egyébként a világ és az Isten között tátongott. Ez a Logos kitűnően látszott áthidalni azt a nagy szakadékot, amely egyébként a világ és az Isten között tátongott. Ugyanakkor ennek az időszaknak a görög bölcsészetében is feltűnt egy eszme, melyet isteni Logosnak, vagy Értelemnek³ neveztek és amely a világegyetemben, mint valami világ-lélek jelent meg. S a két eszme, a zsidó és a görög, lassanként egybefonódott és az első század végétől kezdve úgy a zsidó, mint a görög gondolkozásban mind jobban elterjedt. A zsidók is és a görögök is mind szélesebb körben kezdték elfogadni ezt az elvet, mint vallásos tanításaik egyik sarkalatos elméletét, mert ez kitűnően megoldotta számukra azt a nehéz kérdést: hogy jöhet összhangba egymással a bűnös ember és a tökéletes Isten.

A negyedik evangélium szerzőjének az volt a célja, hogy a keresztény vallást elfogadtassa azokkal, akik ezt a Logos-elméletet vallották, még pedig az által, hogy a kereszténység

¹ L. Rom. V. 15, I. Kor. XV. 21, 28, 45. 47, XII. 3, VIII. 6, II. Kor. IV. 5, V. 21, XII. 8, 9, Kol. I. 15–17, 19, II. 9, Filipp. II. 6–7.

² Zsolt. XXXIII. 6, CXLVII. 15, Ézs. LV. 11, Jer. XXIII. 29, Péld. VIII. 9.

³ A „Logos” görögül egyaránt jelent „szó”-t, ígét és „értelme”-t.

megalapítóját, Jézust magát nyilvánítja a Logosnak, ki kezdet-től fogva Istennel volt, a világ teremtésében Istennek ügynöke volt, végül pedig halandó ember alakját vette magára, hogy ő rajta keresztül a szent Isten és a bűnös ember egymásra találjanak. Ennek az evangéliumnak a Logos-ról szóló tanításai az a legmagasabb pont, amelyet a Jézusról szóló tanítások az Új-testamentumban elérnek; és ámbár egyes helyeken Jézust Istennel majdnem egynek látszik ez állítani, más helyeken viszont nyilvánvalóan bebizonyítja, hogy Jézus kisebb volt, mint az Isten, Neki köszönheti lételet, erejét és tekintélyét.¹ Mégis ebből a Logos-elméletből fejlődött ki a IV.-ik században a szentháromság és Jézus istenségének a dogmája. Az előbbiek elmondása után most már követhetjük ennek a dogmának kialakulását.

III. FEJEZET.

A keresztény tanítások fejlődése a niceai zsinatig.

Előbbi fejezetünkben az Új-testamentum Jézusról való tanításait kísértük figyelemmel s úgy találtuk, hogy állandó fejlődés mutatkozik ezen a téren, mely azzal kezdődött, hogy Jézust teljesen emberinek, sőt egyszerűen embernek tartották, viszont a fejlődés során lassanként úgy kezdtek rátekinteni, mint a Logosra, aki bizonyos értelemben isteni és nem sokkal kisebb, mint maga az Isten. Bár egyelőre a szentháromságról még nem volt szó, sem pedig Jézus teljes istenségét nem foglalták dogmává. A negyedik evangélium Logos elmélete azonban készen szolgáltatta azt a magot, melyből a következő 2—3 század alatt ezek a hit-elvek kifejlődtek.

Amikor Jézus közvetlen tanítványai már mind meghaltak és az apostoli kor az első század végével megszűnt, újabb korszak következett, mely valamivel tovább tartott, mint száz év és amelyet az *apologéták korának* nevezünk. Ebben a korszakban a keresztényeknek védelmezniök kellett új vallásukat a zsidók, vagy a pogányok támadásai ellen s ugyanakkor megpróbálták bizonygatni, hogy vallásuk tökéletesebb, mint a régi vallások

¹ L. Ján. 1. 1—14, XIV. 6, 9, 11, VIII. 23, 58, X. 30. Hasonlóképen: XIV. 28, III. 35, V. 19, 22, 26, 30, VII. 16, VIII. 28, XVII. 21.

voltak. Azok az írók, akik ezeket a védekezéseket készítették, az apologéták. Írásaikból néhány napjainkig fennmaradt s, az Új-testamentum kivételével, ezek képezik a legkorábbi keresztény irodalmat. Ezek voltak tulajdonképpen a legkorábbi keresztény teológusok, akik hitüket rendszeresen próbálták összeállítani. Következésképpen az ő írásaikból tudjuk legkönnyebben figyelemmel kísérni a keresztény elvek fejlődését. Az a nagy kérdés, melyet mindannyian első sorban kívántak megoldani, hogy ezáltal a művelt görögök megértsék és elfogadják a kereszténység bölcséletét, ez volt: hogyan viszonyult a Logos (amely most már a keresztény gondolkozás elfogadott tételévé vált) a végtelen és örökkévaló Istenhez és az ember názáreti Jézushoz? Addig nem sok reményük lehetett a kereszténységnek a görög világban való elterjedésére, amíg ezt a kérdést kielégítően meg nem oldották. Viszont nagyon nehéz volt ez a kérdés, mert minél közelebb vitték Jézust az Istenhez, annál valószínűtlenebbnek tűnt föl az ő emberi élete, és minél teljesebben elismerték az ő ember-voltát, annál távolabb került Istentől. Ezek az apologéták voltak azok, akik e nehézségek legyőzésére akkora lépéseket tettek, hogy az Új-testamentum egyszerű tanításaitól nemsokára megérkezünk Krisztus istenségének a dogmájához. Ezeket a lépéseket legjobban úgy szemléltethetjük, ha a négy legkiválóbb apologétát röviden ismertetjük.

Justin Martyr görög filozófus volt, mielőtt kereszténnyé lett. Mint keresztény, körülbelül 140 körül, Rómában két apologiát és több apró iratot írt a kereszténység védelmére. Ezekben azt tanítja, hogy az isteni értelem, vagy Logos, Isten által hozatott létre, mint az ő elsőszülöttje, a világ teremtése előtt. Általa teremtette Isten a világot. A Logos Istentől különálló személy és nála alacsonyabbrendű, de azért, mint isteni lényt, imádni lehet. Jézus személyében emberré lett a földön.

Irenaeus, aki Kisázsziában született, mint hittérítő Dél-Franciaországba ment és ott 178 körül Lyon püspöke lett. Írt egy könyvet az eretnekség ellen, amelyben azt tanítja, hogy a Logos már a világ teremtése előtt megvolt, mint Isten elsőszülött fia. A Logos tehát ilyenformán isteni, bár Istentől különálló és nála alacsonyabb rendű. A Logos Jézusban emberré lett és mint ember szenvedett, hogy így az emberiséget közelebb hozza az Istenhez.

Alexandriai Kelemen a görög vallásban született, de ke-

reszténységre való áttérése után korának legkiválóbb keresztény bölcsésze lett s a keleti egyház gondolat-rendszerét mélyen befolyásolta. Azokban az írásaiban, melyek 190 után keletkeztek, azt tanítja, hogy a Logos kezdetben Istennel volt és valahogyan Isten is volt s emiatt imádásra méltó; viszont rangban az Atya alatt van. Jézusban emberré lett, hogy megtanulhassuk tőle, miképpen lehet az ember is istenné. Kelemen még egy lépést tett a szentháromság dogmája felé, amikor az Atyáról, Fiúról és Szentlélekről beszél, mint szent „Triad“-ról.

Tertullianus Kárthágóban született 150 körül s életének közepéig pogány volt. Kereszténnyé való megtérése után azonban ép oly befolyásos lett a nyugati egyházban, mint amilyen Kelemen volt a keletiben. Írásaiban azt tanítja, hogy a Fiú (vagy Logos) létezett már a teremtés előtt és Istennel egy lényegű volt, bár tőle különálló és neki alárendelt. A földön mint Jézus született meg; és az Atya, a Fiú és a Szentlélek titokzatosan egyesülnek a szentháromságban. Ezt a kifejezést először Tertullianus használta.

Ez a négy példa világosan megmutatja, hogyan fejlődött a keresztény gondolkozás a negyedik evangélium megjelenése utáni században. Állandósult a próbálkozás, hogy bár Jézusnak az Istennél alacsonyabbrendűségét még mindig hangsúlyozták, ugyanakkor azonban minél istenibbé emeljék fel őt. Ennek a próbálkozásnak azonban két veszélye támadt. Minél többet gondolkoztak a teológusok a Logosról, annál inkább halványult el előttük Jézus emberi jellege s félni lehetett, hogy a keresztények nemsokára két isteni lényt fognak imádni az egy Isten helyett. Ezt a veszélyt különösen azok fogták föl a magateljességében, akik a római birodalom vallásos viszonyaival ismerősek voltak, ahol ugyanis szokásos volt az uralkodókat isteníteni és imádni. Éppen ezért a fennebb vázolt fejlődésnek ellentéteképpen mind jobban kezdett terjedni az a mozgalom, amelyet monarkhiánizmusnak neveztek. A monarkhiánusok szigorúan egy-Istent-hívők voltak. Azt hangoztatták, hogy ha az Atya, Fiú és a Szentlélek mindnyájan isteniek, akkor a Kereszténységnek három istene van. Hangsúlyozták ezzel szemben, hogy Isten úgy személyében, mint lényegében egy.

Különösen két személy volt emez ellenzők között, kikről az unitarizmus történetében meg kell emlékeznünk. Az egyik Samosata-i Pál, aki 260-ban Antiokhia, a keleti egyház eme fontos központjának püspöke lett. Azt tanította, hogy Jézus,

bár eredetileg éppen olyan ember volt, mint akárki más, lassanként istenivé lett s végül teljesen egyesült Istennel. Tanításai miatt teológiai és politikai ellenfelei eretnekséggel vádolták meg s három tárgyalás után végül letették hivataláról és 268 körül kiközösítették az egyházból. A történelem folyamán később hangzottak el még tanítások, melyek többé vagy kevésbé hasonlítottak az övéhez s ezeknek vallóit sokszor szamoszátaiaknak, vagy pauliánusoknak nevezték.

Sokkal híresebb volt, bár életéről keveset tudunk, Sabellius, akinek tanításai széles körökben elterjedtek. Célja az volt, hogy az Isten egységét megőrizze, ugyanakkor azonban a szentháromság misztériumát könnyebben érthetővé tegye. Ezért azt tanította, hogy az egy Isten háromféleképpen nyilvánította ki magát, mint Atya, mint Fiú és mint Szentlélek. Ellenfelei azonban úgy látták, hogy ez a megoldás Jézust túl homályos alakká teszi, mint aki egy másik lénynek csupán visszatükröződése s így eretnekségnek nyilvánították tanait s Sabelliust Alexandriában, körülbelül 260 körül, kiközösítették az egyházból. A sabelliánizmus azonban nem semmisült meg, mert egészen napjainkig többször fölbukkant a kereszténység történelmében. Nemcsak az unitáriusok vallottak sokszor sabelliánus nézeteiket, miért is őket magukat is sokszor nevezték sabellistáknak, hanem szentháromság-hívők is gyakran próbálták a szentháromságot Sabellius szerint magyarázni s így tulajdonképpen eretnekekké is váltak. Ezeknek a monarkhista nézeteknek a népszerűsége a harmadik században arra mutat, hogy a szentháromság dogmájával szembeni ellenállás elég erős lehetett. Tertullianus maga is arról panaszkodik, hogy az ő korában a keresztények nagyobb része tudatlan (a filozófiai spekulációkat illetően), még mindig Isten tiszta egységében hisz s bizalmatlan a szentháromsággal szemben.

Miután a monarkhista mozgalmakat, az egyházban legalább, elfojtották, újabb próbálkozások történtek¹ Krisztusnak az Istenhez való viszonyát oly módon tisztázni, hogy egyrészt a sabelliánizmus hibájába ne essenek, másrészt három-istenhivőkké se váljanak. Ezen kísérletek közé tartozik az az elmélet is, melyet „áriánizmus” néven ismer a világ. Minthogy pedig ennek a vallásos nézőpontnak olyan fontos összekötteté-

¹ A „Logos” kifejezés most már kezd kimenni a divatból, helyette a „Krisztus” és a „Fiú” kezd használatos lenni.

sei vannak az unitarizmussal és oly gyakran fordul elő történelmében, szükséges, hogy minél részletesebben foglalkozzunk vele. Alexandria püspöke, Sándor püspök, körülbelül 318 táján úgy próbálta tisztázni a fenti kérdést, hogy azt tanította, miszerint Krisztus épp úgy kezdettől fogva megvolt, mint az Isten maga, hogy ő mindig Isten fia volt, „öröktől fogva hozatott létre” az Isten által és hogy ugyanazon lényegű, vagy természetű volt, mint az Atya. Ugyanakkor élt Alexandriában egy bizonyos presbiter (lelkész), Arius, aki szembeszállott ezzel a tanítással. Arius előrehaladott korú ember volt, komoly magaviseletű, kitűnő vitatkozó, elismerten önmegtagadó életet élt és az egész városban tisztelték kegyességéért, valamint az alsóbb osztályok között végzett munkájáért. Arius azt állította, hogy Sándor püspök tanítása szabelliánizmus és hogy az tulajdonképpen két Istenbe vetett hitet jelent. Sándor püspökkel szemben ő azt tanította, hogy Krisztus nem volt egyenlő Istennel, hanem alacsonyabb rendű volt nála. Hogy nem létezett Istennel együtt kezdettől fogva, hanem Isten által teremtetett a világ teremtése előtt. Hogy nem ugyanolyan lényegű volt, mint az Atya, hanem semmiből teremtetett. Ez volt tehát az áriánizmus: az a hit, hogy Krisztus, bár emberfölötti lény, de Istennél kisebb, hogy a világ teremtése előtt teremtetett és hogy úgy Istentől, mint az embertől *különböző* lényegű. Jó lesz emlékezetünkben tartani ezt a meghatározást, valahányszor történetünk folyamán az áriánizmus szóba kerül.

Általános vitatkozás indult meg ezután, mely körülbelül három évig tartott. A püspök végül is elrendelte Ariusnak, hogy vonja vissza tanításait. Arius azonban — amint egyik barátjának írta — azt felelte, hogy inkább ezer halált halna, sem mint, hogy elfogadjon olyan nézeteket, amelyekben nem hisz. Emiatt hivatalából elmozdított, több követőjével együtt, az alexandriai zsinaton 321-ben az egyházból kiközösített és a városból, „mint atheista” száműzetett. Arius ekkor utazgatni kezdett Szíriában és Kisázsziában, sok követőt szerzett, kik közül némelyek nagy befolyással bírtak s így nemsokára az egész kelet szenvedélyes viták lángtengerébe borult. Végül is annyi segítőre tett szert, hogy visszatérhetett Alexandriába, ahol követői megsokszorozódtak. A vitatkozás azonban ezzel még nem ért véget. Most már nemcsak püspökök és hittudósok vitatkoztak a kérdésen, hanem az utca egyszerű népe is s olyan nagy port vertek föl a keleti tartományokban, hogy végül is a csá-

szár kényszerítette érezte magát, hogy tudomást szerezzen a dologról. Megbízottat küldött Alexandriába, hogy a vitát lecsendesítse, de hiába. Végül nem maradt más hátra, mint hogy egész birodalmából zsinatra hívja össze az egyházakat s eléjük tárja az ügyet.

Az így összehívott zsinatot *niceai zsinat* néven ismeri a történelem s jelentőségében nagyon fontos határkö, mert mind- eddig nem volt szó arról, hogy az egyetemes egyház által elfogadott és hitelesített dogma-rendszerrel beszélhetünk volna. A Jézus halála utáni III-ik században, amint azt láttuk, különböző nézetek terjedtek el az ő személyére vonatkozólag. Igaz, hogy állandóan növekvő igyekezet tapasztalható az ő minél magasabbra való emelése végett és hogy azok a tanítások, amelyek ezt a törekvést ellenezték, néhány helyi zsinat által több helyt elítéltettek, az egész egyház számára azonban még soha sehol sem határoztak meg dogmarendszert. Ezt először a niceai zsinaton tették meg 325-ben.

IV. FEJEZET.

A niceai zsinat és a szentháromság dogmájának fejlődése 381-ig Krisztus után.

Amikor Konstantin császár, ki nemrégén hagyta el a pogány vallást a kereszténységért, 323-ban az egész római birodalom fejévé lett, mint annak első keresztény császára, úgy találta, hogy a keresztények, akikre pogány ellenségeivel szemben támaszkodni kívánt, meghasonlottak egymás között az egész keleten. Az ő újonnan alapított fővárosában, Konstantinápolyban, a keresztény viták a színházak gúnytárgyaivá lettek. Azonnal észrevette, hogy, ha hatalmát meg akarja tartani, a pártokra szakadt egyházat egységessé kell tennie. Erre irányuló első kísérletei meghiúsultak. Ezért elhatározta, hogy összehívja birodalmának minden püspökét, hogy azok egyezzenek meg, mi az igazi keresztény hit. Ez volt az első általános (oecumenicus) zsinat. Niceában gyűlt össze 325-ben, északnyugati Kisázsia eme kis városában, amely valami 45 mérföldre fekszik Konstantinápolytól délkeletre.

Császári paranccsal összehívták hát a birodalom összes püspökeit, kik a császár költségén utazhattak két-két presbiter

és három-három szolga kíséretében s a zsinat tartama alatt a császár vendégeinek tekintettek. A püspökök meg is indultak a legtávolabbi részekből is, úgy, hogy végül is több, mint 300 püspök és összesen körülbelül 2000 pap és főpap gyült össze. Maga a császár nyitotta meg a zsinatot nagy pompával és személyesen elnökölt a gyűléseken, melyek hat héten át tartottak. Ennek ellenére és bár a keresztény hit legfontosabb kérdéseiről tárgyaltak, kevés nyugodt fejtegetés hangzott el és a keresztényi türelem szelleme szembeszökően hiányzott a tárgyalásokból. Az érzelmek olyan magasra hágtak, hogy a vitatkozások során a lehető legsértegetőbb nyelvezetet használták egymás ellen és gyakran, mint az egykorú leírásokból olvashatjuk, testi erőszakra is ragadtatták magukat a vitatkozók egymás ellen.

A zsinat főcélja az volt, hogy elintézzé a Krisztusról vallott nézetek nyomán fellángolt vitatkozásokat. Általában három elmélet alakult ki erre nézve. Egy kis rész, Arius híű követői, azt tartotta, hogy Krisztus lényegében („substancia”), vagy természetében különbözik Istentől. Ezt a csoportot a tárgyalások során maga Arius vezette, aki, bár nem volt püspök, a császártól személyes útasítást kapott, hogy megjelenjen a zsinaton. Egy másik csoport, valamivel nagyobb, mint az előbbi, Arius ellenfeleit foglalta magába. Ezek azt tartották, hogy Krisztus ugyanazon lényegből való, mint az Isten. Ennek a csoportnak elismert vezetője nem az öreg Sándor püspök volt, hanem kíséretének egyik fiatal diakonusa, aki alig 25 éves, alacsony termetű, jó megjelenésűnek egyáltalán nem nevezhető, de tiszta eszű, tüzes vérmérsékletű, szenvedélyes vitatkozó s meggyőződéséhez törhetetlenül ragaszkodó s ezért szűk látókörű és türelmetlen lelkű ember volt.¹ Athanaziusnak nevezték s később, a történelem folyamán, fent leírt egyénisége miatt, a meg nem alkuvó igazhitűség megtestesült jelképévé lett. A harmadik csoport volt az előbbieket messze felülmulóan a legszámosabb. Ez a csoport középútat próbált követni s azt tartotta, hogy Krisztus lényegében *hasonló* az Istenhez. Ennek a középpártnak a Cezarea-beli Euzebius volt a vezetője, aki nagy befolyással rendelkezett az uralkodónál s általában azt tartot-

¹ Az áriánusokat ilyen nevekkel illette: „ördögök, antikrisztusok, mániákusok, zsidók, politheisták, atheisták, kutyák, farkasok, oroszlanok, nyúlak, khaméleonok, hidrák, angolnák, tintaférgek, szúnyogok, bogarak, piócák.” Valószínűleg az áriánusok sem maradtak neki adósok a névadogatásban.

ták, hogy az ő nézeteit képviseli. Ezt a harmadik pártot semi-áriánusoknak (fél-áriánusok) is nevezték.

Néhány vita után az áriánusok, győzelmükben bízva, előterjesztettek egy hitvallást elfogadásra. Számításaikban azonban csalódtak, mert ezt a hitvallást ellenfeleik nagy tömege szerte-szét tépte s ettől a perctől kezdve a szigorúan vett áriánus nézőpontok kevés figyelmet nyertek. Ezután Euzebius hozott egy hitvallást a középpárt nevében és a császár jóváhagyásával, gondosan ügyelve, hogy ne használjon olyan kifejezéseket, amelyek akár az áriánusokat, akár ellenfeleiket sértenék. Arius követői késznek nyilatkoztak, hogy elfogadják ezt a hitvallást, de maga ez a tény gyanússá tette azt ellenfeleik előtt, úgy, hogy visszaútasítottak minden megegyezési próbálkozást. Újabb vita-sorozat indult meg, most már a semi-áriánusok és Athanasius követői között, hogy vajjon Krisztus lényege hasonló volt-e az Istenhez, vagy ugyanaz volt-e, mint az Istené. Mint-hogy a hasonló-lényegűséget és egylényegűséget ez a két görög szó fejezte ki homoiuzios és homouzios és tehát a két szó között csak egy „i” betű különbség volt, szállóigévé lett a gúnyos megállapítás, hogy a keresztény egyház e zsinattól kezdve mintegy félszázadig az abc legkisebb betűje fölött különbözött össze és hasonlott meg.

A császár, látva, hogy Athanasius követői egyáltalán nem hajlandók engedményeket tenni és hogy ezért nem lehet közmegegyezést teremteni, arra a meggyőződésre jutott, hogy a békesség és a nyugalom sokkal fontosabb az ő birodalmára nézve, mint azok a szavak, melyekből egy-egy dogmát összeállítottak, — végül is, mint a legintranzigensebb csoport, Athanasius követői mellé állott. Erre Athanasius készített egy hitvallást, amely élesen szembe helyezkedett Arius nézeteivel. A többség nemsokára elfogadta ezt a hitvallást, bár nem minden vonakodás nélkül. A császár kívánsága előtt azonban meghajoltak és majdnem mindnyájan aláírták a hitvallást. Arius követői eleinte keményen ellenállottak, végül azonban nekik is be kellett adniok a derekukat, kettő kivételével, akiket azután Ariusszal együtt száműzték. Arius könyveit elégettetni ítélték s főbenjáró bűn volt, ha valaki megtartott akár csak egyet is belőlük. Arius követőit pedig a kereszténység ellenségeinek nyilvánították. Ez volt az első eset a keresztény történelemben, hogy valamely hitvallás aláírását kívánták s ugyancsak első eset volt a később sokszor tragikusan megismétlődő alkal-

mak között, mikor is a polgári hatóság eretnekeket büntetett meg, mert nem fogadták el a többség nézeteit.¹

Az így elfogadott hitvallás *niceai hitvallás* néven ismeretes s a legfontosabb a korai kereszténység három nagy hitvallása közül. Egyúttal pedig ez az egyetlen, amelyet az egész keresztény egyház elfogadott. Ez még nem állította föl a szentháromság dogmáját, de nagy lépéseket tett ez irányban, amikor véglegesen leszögezte Krisztus istenségét és kinyilvánította, hogy Istennel egylényegű. Ettől az időtől fogva ez volt a helyes, az orthodox dogma, melyet nemcsak a zsinat szavazása, mint az egész egyház véleményének megnyilvánulása, támasztott alá, hanem a császári tekintély is, mely a birodalomban törvénynek számított. Mindmáig a kereszténység alapvető dogmája maradt, érdemes azonban megjegyezni, hogy az olyan emberek szavazatának többségével jött létre, akik nagyobbára más felfogást vallottak s csak a császár erős nyomására járultak ehez a dogmához hozzá a béke és az egyetértés megteremtésére és az uralkodó bosszújának az elkerülésére. (El-nemfogadás esetén hivatalvesztés és száműzetés várt volna rájuk, éppen mint Ariusra). Mindezek ellenére ez a dogma azért igaz lehetne, de ha a többség véleményének akkor szabad megnyilvánulást engednek, az egyedül helyes, az orthodox hit ma nem ez, hanem az áriánizmus lenne és az, akit száműztek és akinek könyveit megégették, akinek követőit a kereszténység ellenségeinek nyilvánították: nem Arius, hanem Athanasius lett volna.

A zsinat szétoszlott, a püspökök hazatértek; de az a kérdés, melynek eldöntésére összehívták őket, csak külsőleg nyert elintézést. Annak ellenére, hogy aláírták a hitvallást (a császár akaratának engedve), igen sokan „még mindig ugyanazon a nézeten voltak”, mint azelőtt. Bár kétségtelenül alul maradt a zsinaton, az áriánizmus még mindig népszerű volt keleten a legtöbb egyházközségben s igen befolyásos egyének pártfogolták azt továbbra is. Maga a császár is érezte ezt a befolyást s nemsokára ingadozni kezdett. Arius nővére és Euzebius rábeszélésére 335-ben visszahívta Ariust a száműzetésből s felmentette őt az eretnekség vádja alól. Mikor azonban a követ-

¹ Eddig az eretnekséget csak az egyházból való kiközösítéssel büntették, de a polgári hatóság, az állam, nem lépett fel büntető erejével. Később a halálbüntetést is bevezették, amint azt gyakorta látni fogjuk történelmünk folyamán.

kező évben Ariust ép be akarták iktatni Konstantinápoly püspöki székébe, az hirtelen meghalt.

Közben Athanazius, akit fiatalága ellenére Sándor püspök halála (328) után Alexandria püspökévé választottak, olyan önkényesen intézte az egyházi ügyeket, hogy a legelkeseredettebb ellenzés támadt fel ellene. Ugyannyira, hogy 336-ban, mint az egyház békéjének feldúlóját, végül is száműzték s püspöksége negyvenhat viharos évéből húszat száműzetésben töltött. Nem kevesebb, mint öt alkalommal hívták vissza és űzték el újra. Most már az egész kérdés (Jézus istensége) ismét szőnyegre került s egyik helyi zsinat a másikat követte a birodalom egész területén. Újabb és újabb hitvallásokat készítettek, aszerint, hogy hol melyik párt volt erősebb. Nagy Konstantin 337-ben bekövetkezett halála után politikai szempontok kezdtek a kérdésbe vegyülni s az egyes egyházközségek teológiai nézetei a mindenkori császár és udvar véleményének szolgái visszatükröződéseivé váltak. Negyven évig jobbára áriánus uralkodók ültek a trónon a keleti birodalomban s az áriánusok ép oly kegyetlenül kezdték üldözni ellenfeleiket, mint azok tették velük azelőtt. A nyugati birodalom viszont megmaradt az orthodox hit mellett. Keleten, Constantius 337-től 361-ig tartó uralma alatt az áriánizmus módosított formája általánosan elfogadottá lett s a császár még a nyugati zsinatokat is rákényszerítette, hogy — színleg — fogadják el ezt a nézetet, épen, mint elődje kényszerítette volt rá Athanazius nézeteit a niceai zsinatra. Még két római pápa is kényszerült elfogadni az áriánus nézeteket egy ideig (ennek azonban kevés kihatása volt a nyugati kereszténységre) s bár a niceai hitvallást egyetemes zsinaton sohasem törölték el, jó ideig az áriánizmus volt az egész birodalom hivatalosan támogatott vallása.

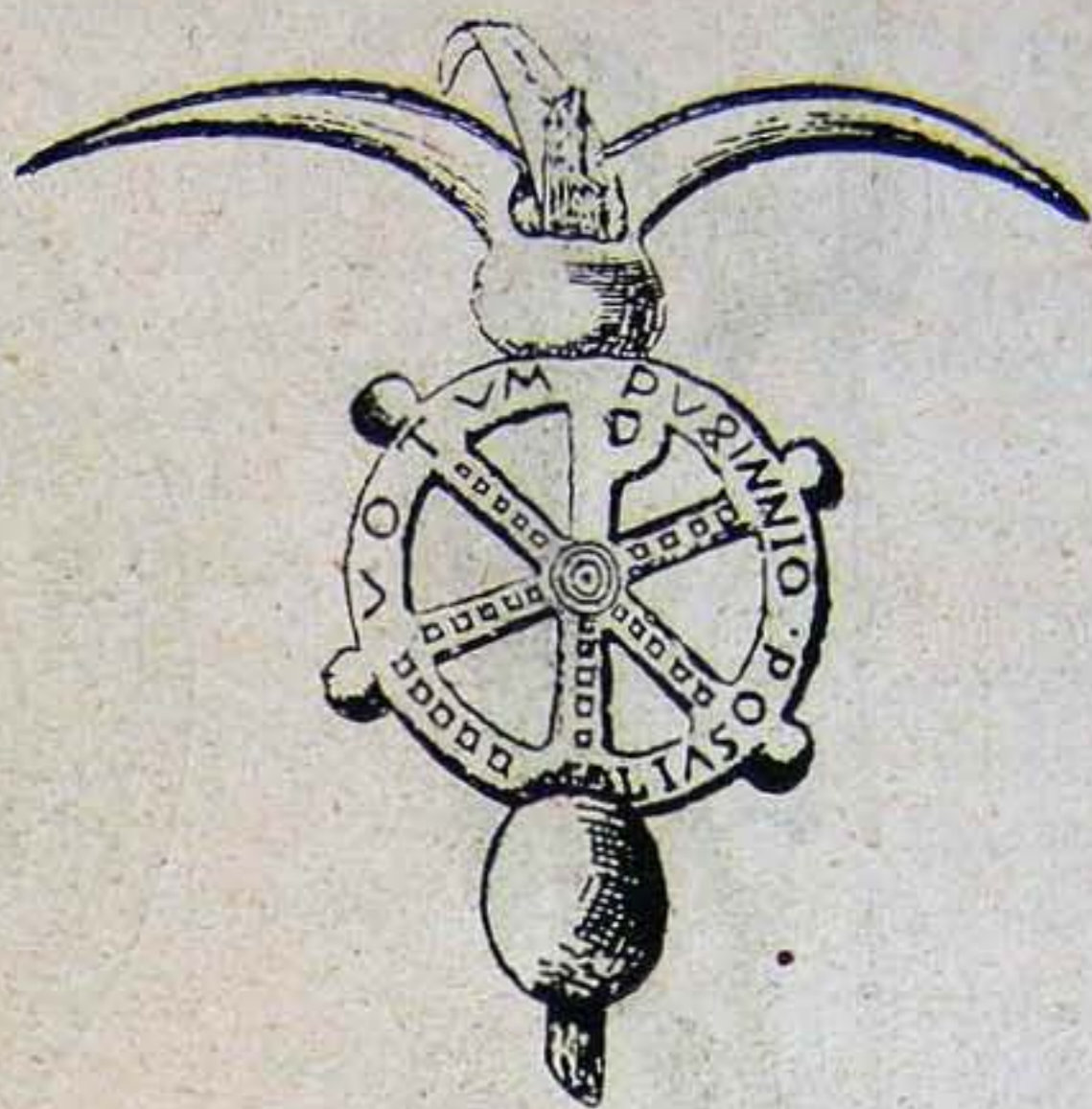
Ép ez az egyetemes győzelem okozta aztán az áriánizmus vesztét, mert biztonságuk tudatában az áriánusok egymás között meghasonlottak, vitázni kezdtek. A fanatikusan áriánus császár, Valens (364—378) alatt a szélsőséges áriánusok türelmetlensége miatt a semi-áriánusok kénytelenek voltak az orthodoxokkal egyesülni, hogy védelmet leljenek. Így, mikor az orthodox hitben nevedett Theodosius került a trónra s elhatározta, hogy véget vet a hitvitáknak, már egy megfogyatkozott áriánizmussal állt szemben csupán. 380-ban, megkereszteltetése alkalmából, rendeletet bocsátott ki, hogy mindenki a katholikus (tehát az orthodox) vallást tekintse az igazi kereszténység-

Krisztus-kép a VI. századból.

(Hiányzik a gloria s általában egészen emberi az ábrázolás.)

Áriánus szimbolum.

Áriánus szimbolum,

Nagy Konstantin.

II. Constantius aranymedaillonja a szilágysomlyói kincsleletből.

Valens császár aranymedaillonja a szilágysomlyói kincsleletből.

nek s hogy aki az Atya, Fiú, Szentlélek teljesen egyenlő személyeiből álló szentháromságban nem hisz, az az egész birodalom területéről száműzessék, mint eretnek. Theodosius kiűzte az áriánusokat Konstaninápolyból, templomaikat elvette s megtiltotta nekik, hogy bárhol is nyilvános istentiszteletet tartsanak.

A következő évben, hogy rendeletének egyházi törvények útján is érvényt szerezzen, összehívatta a második egyetemes zsinatot, Konstantinápolyba.¹ Itt új hitcikket szövegeztek meg a Szentlélek isteni voltáról s ezzel a szentháromság dogmája teljessé vált. Erről a niceai hitvallás keveset beszélt, azóta azonban sokat vitatták. Most tehát a hitvallást kiegészítették a Szentlélek istenségével (nem minden ellenkezés nélkül) s így az „egy Isten három személyben” központi dogmája lett a keresztény hitnek. További részletes kifejtést nyert aztán ez a tétel az áthánáziuszi hitvallásban.

Ilyenformán az áriánizmust teljesen lehetetlenné tették a birodalomban. Pusztulása tovább már gyorsan bekövetkezett. Nyugaton 388-ban tiltották el hirdetését s ezután már csak a barbár népek között találunk nyomaira. A gótok, vandalok, longobárdok és burgundok eredetileg az áriánus kereszténységre tértek át. Közöttük meg is maradt az, egész a hatodik század végéig. Ezután: egyének itt is, ott is vallottak áriánus nézeteket, de, mint szervezett mozgalom, teljesen megsemmisült. Az unitáriusokat később előszeretettel csúfolták az „áriánus” névvel s bizonyára voltak is unitáriusok, akik áriánus nézeteket vallottak, de történelmi összeköttetés, vagy ép folytonosság a negyedik század áriánusaival ki nem mutatható. Az is tény, hogy az unitáriusok közül sokan gondoltak együttérzéssel a hajdani áriánusokra, ha másért nem, már csak azért is, mert ők is elleneztek a szentháromságot. Pedig, ha ma kellene a két szembenálló elmélet között választanunk, Athanazius dogmája kevésbé lenne számunkra elfogadhatatlan, mint az Ariusé. Ez utóbbi túl nagy szakadékot hagyott Isten és az ember között, Krisztusa pedig, lévén sem Isten, sem ember, nem hozta a kettőt közelebb egymáshoz. A vallásos szükségletet Athanazius elmélete jobban kielégítette, mint az Ariusé s a kereszt-

¹ Ez tulajdonképpen nem egyetemes, hanem csak a keleti részek zsinata volt. Úgy 530 körül azonban úgy a keleti, mint a nyugati egyházak megegyeztek abban, hogy ezt is az egyetemes zsinatok közé számítják s határozatait ettől kezdve (niceai hitvallás néven) a Niceában hozottak helyett használták.

ténységre nézve sokkal jobb, hogy az előbbié győzött. Az viszont egészen más kérdés aztán, hogy a két hitnézet közül bármelyik is alkalmas-e a mai ember hitszükségletének kielégítésére, hiszen ma szó sincs arról, hogy az Atya és az Ő földi gyermekei között tátongó szakadékot látnánk, amelynek áthidalására elméleteket kellene kitalálnunk. Ez a kérdés különben nem tartozik a történelem mezejére.

Az egész vita tulajdonképen spekulatív, szórszálhasogató teológusok kardcsörtetése volt csupán. Maga a nép, a kereszténység tömegei, nem sokat értettek belőle. Ezek számára talán elfogadhatóbbnak látszott Athanasius nézete, mert több tiszteletet adott Krisztusnak, mint Arius, de a finom megkülönböztetéseket nem tudták követni elméjükkel. Sajnos, az eredmény az lett, hogy a nagy tömegek számára a kereszténység hitigazságai mindinkább misztériumokká lettek, melyet nem kellett megérteni, még kevésbé elemezni és bírálni, hanem csak el kellett fogadni gondolkozás nélkül, hitből, az Egyház tekintélye alapján. Az emberektől senki sem várta, hogy érveljenek a vallás terén. Ezért a XVI. század elején a már felszabadult szellem az unitárizmus ama törekvéséhez vezetett, hogy a gondolat-szabadság és az értelem használatának a vallásban teljes jogot biztosítson.

Hátra volt azonban még néhány kérdésnek az elintézése, hogy ezáltal az orthodox hitrendszer teljessé váljék. A következő fejezetben ennek megvilágításával fogunk foglalkozni.

V. FEJEZET.

Az orthodox teológia kiteljesedése.

Kr. u. 451-ig.

Láttuk az előbbi fejezetben, hogy az áriánus vita két fő eredményt hozott. Krisztus istenségét a niceai hitvallás, a szentháromságot pedig a konstantinápolyi zsinat szövegezte meg. A vita több mint hatvan évig tartott s utána azt lehetett volna remélni, hogy békesség költözik a keresztények közé. Nem így történt. Az elfogadott hitvallás több kérdést hagyott felelet nélkül, mint amennyit elintézett. Csakhamar újabb vitatkozás kezdődött, mely] hetven évig tartott s nemcsak, hogy ilyenformán hosz-

szabb lefolyású volt, de egyúttal sokkal szevedélyesebbé is fajult, mint a megelőző. A vitatkozás, mely előbb Krisztussal kezdődött s Istennel végződött, most ismét visszakerült Krisztushoz. Az új kérdés Krisztus emberi és isteni természetének viszonya körül forgott. Eddig még semmiféle tekintély nem felelt meg erre a kérdésre s így szabad tér nyílt a találgatások és bölcselkedések számára. Ki tudja, milyen messze vezettek volna ezek a találgatások, ha nem lettek volna egyetemes zsinatok, hogy a keresztény igazságot körülírják s mindenkire nézve kötelezővé tegyék, egyúttal az egyházból való kirekesztést és az állam törvényeinek büntetését helyezvén kilátásba azok számára, akik végzéseik előtt meg nem hajolnak.

A kérdés lényege ez volt: Krisztus a földön élt, mint akármelyik más ember, következésképp emberi természet volt benne; a niceai hitvallás viszont kimondotta, hogy Krisztus isten volt, ennél fogva hát isteni természettel volt felruházva. Már most hogyan lehet ezt a két, nyilvánvalóan ellentétes dolgot összhangba hozni? Hogy lehet egy személyben isteni és emberi természet egyképen?

Számtalan megoldást találtak ki, mi csak a fontosabbakat fogjuk ismertetni. Apollinaris, a Sziria-beli Laodicaea püspöke, körülbelül a konstantinápolyi zsinat idejében azt tanította, hogy Krisztus két természete annyira hasonló, hogy nem lehet megkülönböztetni egyiket a másiktól. Isteni természete annyira emberi és emberi természete annyira isteni, hogy alig van a kettő között különbség. Ennek a magyarázatnak az lett az eredménye, hogy Krisztus nem hasonlított többé semmiféle emberi lényre s elmosódó, meg-nem-fogható alakot nyert.

Apollinaris kénytelen volt félrevonulni az Egyház szemei elől, hogy a hitpróbát és az eretnekség megállapítását elkerülje. Tanítását azonban több zsinat elítélte.

Követői közül néhányan azt kezdték hirdetni, hogy miután Krisztus annyira isteni lény volt, édesanyja, Mária, megérdemli az „Isten anyja” nevet. Ezt a tanítást sokan követték is. Mások viszont képtelenségnek tartották ezt a kifejezést és káromlásnak bélyegezték. Ezek közé tartozott Nestorius, konstantinápolyi metropolita (428-tól) is, aki szerint Krisztusban a két természet annyira különálló volt egymástól, hogy Mária csak a Krisztusban levő emberi természet anyja volt. A nép azonban ebben Krisztus értékének leszállítását látta s egy alkalommal megtámadta Nestoriust a nyílt utcán. Cyril, alexandriai pátriárka,

a másik végletbe ment s azt tanította, hogy Krisztusban a két természet teljesen egyesült. Minthogy pedig személyes okokból meg kívánta alázni Nestoriust, minden befolyását latba vetette, hogy összehívják a harmadik egyetemes zsinatot Ephesusba (431). A szembenálló két párthoz tartozó püspökök úgy jelentek meg a zsinaton, mintha háborúra fegyverkeztek volna fel s nagyszámú segédcsapatokat vonultattak fel maguk mögött. A tárgyalás igen zavaros volt s a szenvedélyek lángjai magasra csaptak. Cyril azonban elérte célját, mert Krisztust nemsokára tökéletesen istennek és tökéletesen embernek nyilvánították, minthogy a két természet benne teljesen egyesült. Nestorius tanítását kárhoztatták, őt magát száműzetésbe küldték, ahol (Egyiptomban) néhány év múlva nyomorultan meg is halt. Tanításai mégis elterjedtek, különösen a távol-keleten s a nesztoriánusok szektája még ma is feltalálható Örményország és India keresztényei közt.

Ezután Eutyches lépett a színre, egy konstantinápolyi öreg archimandrita, aki az orthodox dogma legújabb formájából, a Krisztusban egyesült két természetből, kiindulva, azt kezdte hirdetni, hogy ebben az egyesülésben az emberi természetet teljesen elnyelte az isteni természet. Következésképen Krisztusnak nem emberi, hanem csak isteni teste volt, amiből viszont az következik, hogy Isten maga született meg Bethlehemben, maga szenvedett és maga halt meg a keresztfán. Ezt a rendkívüli elképzelést szenvedélyes ellenkezés fogadta Konstantinápolyban, Eutychest letették állásáról s tanítását a helyi zsinat kárhoztatta és elítélte. Az udvarnál azonban igen befolyásos barátai voltak Eutychesnek s ő azok segítségével elérte, hogy a következő évben összehívták a negyedik egyetemes zsinatot Ephesusba (449), ahol a császár fenyegetésének kényszere alatt Eutyches tanítását ortodoxnak, egyedül helyesnek fogadták el s még magát a római pápát, Leót is, aki ellenezte ezt a határozatot, kiközösítették az egyházból. Arról, hogy ez a zsinat milyen körülmények között hozta meg határozatát, fogalmat nyerünk, ha a részletekre fordítjuk figyelmünket: egyik püspököt a vita hevében addig ütötték és rugdosták, hogy a helyszínén meghalt, s még sokáig ezután „rabló-zsinat” néven emlegették ezt a történelmi nevezetességű gyűlést.

A visszahatás azonban nemsokáig késett. Nemsokára új császár került a trónra, aki uralkodásának mindjárt a legelső évében összehívta az ötödik egyetemes zsinatot Chalcedonba,

a Boszporus ázsiai partján, 451-ben. Ez volt az utolsó zsinat, melyen az őskeresztény Egyház hitelveinek főágával foglalkoztak s, a niceai kivételével, egyúttal minden más zsinatnál fontosabbnak és jelentősebbnek is bizonyult. Öt-hatszáz püspök jelent meg a zsinaton, s mint minden zsinaton, itt is nagy volt a lárma, rendetlenség és szenvedélyesség. A császár itt is elővette legválogatottabb fenyegetéseit s ezek hatása alatt végül is a zsinat három fontos határozatot hozott. Mindenekelőtt megsemmisítette a „rabló-zsinat” határozatait. Azután megerősítette a niceai hitvallást, a konstantinápolyi zsinat határozatainak a hozzáadásával. Végül pedig elintézte a Krisztus két természete körül folyó vitát. Igen érdekes, hogy ezt a legutóbbi mi módon oldották meg. Amint láttuk, némelyek azt mondták volt, hogy Krisztusnak két egymástól különböző természete volt. Mások szerint pedig Krisztusnak végül is csak egy természete volt. A chalcedon-i zsinat úgy rázta le magáról ennek az ellentmondásnak a terhét, hogy egy lélekzet alatt mind a kettőt létezőnek vallotta, de a második *természet* helyett a *személy* szót helyettesítette be.¹ Azaz, kinyilvánították, hogy Krisztusban két egymástól különböző természet volt, ezek azonban egyesültek egy *személy*-ben s így született meg az istenember fogalma, aki egyaránt isteni és emberi. A császár ezt a határozatot törvénybe foglaltatta s az összes Eutyches-pártiakat száműzte a birodalomból. Egy századdal később Iustinianus császár megerősítette ezt a határozatot s a négy egyetemes zsinat határozatait a római jogot összefoglaló Codex-ébe is bevétette. Krisztus személyének ezt a meghatározását, mint amely a szentháromság dogmáját egészíti ki, az áthánáziuszi hitvallásba is belefoglalták (a második részbe) s azt a későbbi orthodox protestánsok is elfogadták.

A kérdés azonban még mindig nem jutott el a nyugalmi állapotig. Még mindig sokan maradtak, akik ragaszkodtak ahhoz, hogy Krisztusban csak egy természet volt. Vitáik még jó száz esztendeig nyugtalanították a keleti Egyházat s mint szekta, ma is feltalálhatók Szíriában, Egyiptomban és Örményországban. Monophysitáknak nevezték őket az „egy természet-”ről. Hasonló elveket vallottak a monotheliták, akik — egy századdal később — azt vitatták, hogy Krisztusban ugyan két ter-

¹ Annál könnyebben teheték ezt, mert a két kifejezés görögül eredetileg tulajdonképpen ugyanazt jelentette, úgy, hogy felváltva szokták azokat használni.

mészert volt, de egy *akarat*. Ezeket az eretnekségeket azonban sorra mind elítélték és kárhoztatták s nagysokára végre elcsendesedett a vihar e kérdés körül.

Ilyenformán most már teljessé lett az orthodox teológia dogmarendszeré Istent és Krisztust illetően. Rövid átnézetben kövessük még egyszer azokat a lépéseket, melyek a kialakult dogmához vezettek.

1. A három első evangélium Jézust Messiássá teszi, de embernek tartja.

2. Pál Jézust embernek tartja, de azt tanítja, hogy Isten őt a világegyetemben különleges magasságban álló helyzetbe emelte fel.

3. János evangéliuma Krisztust azonosítja a Logos-szal, aki ugyan Istennél kisebb, istenségében azonban valahogyan mégis részes.

4. A második és harmadik században élő egyház-atyák az egyszerűen emberi és a teljesen isteni lényeg végletei közt ingadoznak.

5. A niceai zsinat megállapítja, hogy Krisztus teljesen egy-lényegű az Istennel.

6. A konstantinápolyi zsinat egyesíti az Atyát, a Fiút és a Szentlelket a szentháromságban.

7. Az ephesus-i zsinat megállapítja, hogy Krisztus két természete nem különbözik egymástól, hanem egyesült egymással.

8. A chalcedon-i zsinat egyesíti ezt a két *természetet* egy *személyben*.

Az orthodox dogma tehát, mely ellen később az unitarizmus felszólal, röviden ez: van egy Isten három személyben és e személyek egyikének két természete van.

Ez az egész vitatkozás, melyet most végigkövettünk s mely izgalomban tartotta: a növekvő keresztény egyházat valóságilag és a hanyatló római birodalmat politikailag, több mint százharminc éven át, — ma úgy tűnhetik fel előttünk, hogy üres szalma-csépelés volt csupán, nem élő valóságok, hanem pusztá szavak fölött; a niceai és chalcedoni eredmények pedig könnyen úgy tűnhetnek fel előttünk, hogy csak szótorna terén számíthatók eredményeknek s végeredményében magát a kérdést ugyanabban a megoldatlan és megfeleletlen állapotban hagyták, mint amilyenben kezdetben volt. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy a harmadik és negyedik század sok-

sok kereszténye számára ez a kérdés életbevágóan fontosnak látszott, mely lényegét, sőt létét fenyegette keresztény hitüknek. Mert a vad küzdelmek mögött meg kell látnunk a vallásos lelkek aggodásait és őszinte, komoly törekvéseit a megoldás iránt. A zsinatok módszerei, ahogyan a határozatokat elérték és a dogmákat elfogadtatták, nem nagyon kedveltetik meg velünk e kor keresztény jellemeit, ez igaz. S különösen a politikai hatalom igénybevételét (vallásos igazságok eldöntésénél) kárhozzatnunk kell. Mégis, a gondolkozásnak ezek a váratlan fordulatai, melyeket annyiszor tapasztaltunk, nem nevezhetők joggal „a kereszténység korrupciói”-nak, ahogy sok történetíró teszi. Senki sem óhajtott, vagy próbált „korrump” lenni s ezáltal korrumpálni, megrontani a keresztény hitet. Igaz, nagy volt a különbség a hegyi beszéd egyszerű vallása, Jézus parabolái és a niceai és áthánáziuszi hitvallások között, s a hangsúly nagyon eltolódott a szív és az élet vallásosságától a fej elvont spekulációi felé. Mégis, ha a politikai intrikák és kicsinyes féltékenykedések mögé nézünk, e vitákat mozgó erők között a kor legjobb elméire bukkanunk, melyek őszintén igyekeztek az új keresztény vallás elméletét olyan formákba önteni, hogy azokat a művelt görög világ is megértse és elfogadhassa. Mert a negyedik század kezdetén a keresztény egyház abban a súlyos veszedelemben forgott, hogy darabokra hull szét, hacsak nem tud magának helyet biztosítani a görög civilizáció keretei közt, mely a világ gondolkozását akkor még teljesen hatalmában tartotta és irányította. Épp ezért, a fenti törekvés valószínűleg első helyen jelentkezhetik elismerésre azért a tényért, hogy a kereszténység a görög-római világban meggyökeresedett s így fennmaradt.

A szentháromság és Krisztus istenségének dogmai kifejlődése tehát senki előtt nem lehet érdektelen, aki a keresztény egyház történetét ebben a korban ismerni óhajtja. Nem csoda az sem, hogy, a kérdések körül lejátszódott élet-halál harc befejezte után, az elért eredményeket, a dogmákat, úgy őrizték és féltették, mint a keresztény hit valóságos lelkét és hogy mindenkit, aki ezek iránt kétséget árult el, vagy ezeket ép meg is tagadta, úgy tekintettek, mint aki a kereszténység életére tör, sőt, mint aki minden vallásnak ellensége s nem sokban különbözik az atheistáktól. Ez az érzés mélyen meggyökerezett a keresztények lelkében szerte a világon s oka lett azoknak a törvényeknek, melyek az eretnekséget a legszörnyűbb bűnként bün-

tették. Ha ezt megértjük, az is érthetőbb lesz előttünk, hogy miért néztek később olyan gyűlölködő szemekkel azokra, akik, összehasonlítva a hitvallásokat Új-testamentumaikkal, Isten egységének és Jézus embervoltának hitét elébe helyezték a szentháromság és az isten-ember misztériumainak. Ez az érzés magyarázza meg azokat az üldözéseket is, melyekben az unitarizmusnak, történelme csaknem egész folyamán, része volt s melyek e történelmet a hitvallók vére és a mártírok szenvedései miatt oly tragikussá teszik.

Mielőtt lezárnánk ezt a fejezetet, röviden meg kell még említenünk három újabb tantételt, melyekkel az unitarizmus később szintén szembehelyezkedett. Első ezek közül az a tantétel, melyet Ágoston dolgozott ki, de Kálvin tett közismertté s mely szerint az ember csecsemőkorában már a bűntől megrontott természetet örököl. A másodikat szintén Ágoston dolgozta ki és Kálvin népszerűsítette s arról szól, hogy Isten („választás“, vagy „predesztináció“ útján) némely lelket már kezdettől fogva kiválaszt az üdvözülésre, másokat pedig az elkárhozásra. A harmadik Jézus „helyettes elégtételéről“ beszél, melynek értelme az, hogy Jézus az emberek helyett szenvedett s ezáltal megváltotta őket, mint az ők helyettese.

Az unitáriusok tehát az orthodox dogmarendszer két fentebb ismertetett fő- és a most röviden vázolt három kisebb dogmája ellen szállott síkra, mert azt tartották, hogy ezek a dogmák ellentétben állanak a Biblia tanításaival, a józan ésszel és az erkölcsi elvekkel egyaránt.

Az unitárius mozgalom, mint már az első fejezetben is jeleztük, tulajdonképpen csak a protestáns reformáció korában indul meg. Állandóan hivatkozik azonban az őskeresztények egyszerű hitére és állandóan tiltakozik az orthodox hitvallások központi gondolatai, dogmái ellen. Nem értenők meg teljesen ezeknek a tiltakozásoknak a lényegét, ha nem láttuk volna, hogyan keletkeztek ezek a hitvallások, miből állanak és mit jelentenek. Most már, hogy ezeket megértettük, rátérhetünk arra, hogy miképpen kezdődött az unitárius reformáció, mert érteni fogjuk az unitárius reformátorok céljait és indító okait.